

Marek Chmaj*

Opinia prawna dotycząca przedstawionego przez Prezydium Sejmu projektu uchwały w sprawie zmiany Regulaminu Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 389)•

Legal Opinion on the Draft Resolution Tabled by the Presidium of the Sejm
Amending the Standing Orders of the Sejm of the Republic
of Poland (Sejm Paper No. 389)

The legal analysis deals with the assessment of the Presidium's draft resolution of the Sejm of the Republic of Poland amending the Standing Orders of the Sejm and aimed at enhancing the efficiency of legislative and pre-legislative procedures. The draft resolution envisages the introduction of a mandatory regulatory impact assessment (RIA) of bills tabled by deputies, as well as the obligation to conduct public consultations, with the objective of strengthening transparency and fostering social participation in the legislative procedure. The proposed amendments aim as well to limit the use of the so-called fast-track legislative procedures in order to improve the quality of the law that is enacted and prevent potential procedural abuses. The proposed amendments meet the commitments arising from the so-called milestones of the recovery and resilience plan adopted by the European Union; their implementation was not completed within the prescribed timeline. The author's assessment of the compliance of the draft resolution with the principles of sound legislation and the provisions of the Constitution of the Republic of Poland is unequivocally positive. Nevertheless, he underscores that it is necessary to clarify the provisions establishing the option of not conducting public consultations and the provisions laying down the conditions for expediting the legislative procedure, so that potential interpretative ambiguities and the risk of using the ambiguities instrumentally can be avoided.

Keywords: public consultations, RIA (regulatory impact assessment), milestones, social participation

Przedmiotem analizy prawnej pozostaje ocena prezydialnego projektu uchwały Sejmu RP dotyczącej nowelizacji Regulaminu Sejmu RP ukierunkowanej na usprawnienie procesów legislacyjnych i prelegislacyjnych. Projekt ów przewiduje wprowadzenie obowiązku sporządzania

* **Prof. dr hab. Marek Chmaj**

Uniwersytet SWPS, Instytut Prawa, Polska

SWPS University, Institute of Law, Poland

mchmaj@swps.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2911-5760>

• Opinia prawna została sporządzona 4 czerwca 2024 r. [przyp. red.].

oceny skutków regulacji (OSR) w odniesieniu do poselskich projektów ustaw oraz przeprowadzania obligatoryjnych konsultacji społecznych, co ma na celu zwiększenie transparentności oraz partycypacji obywatelskiej w procesie stanowienia prawa. Proponowana nowelizacja ogranicza ponadto możliwość stosowania tzw. trybów przyspieszonych w procedurze legislacyjnej, co ma służyć poprawie jakości tworzonego prawa oraz eliminacji potencjalnych nadużyć. Przedmiotowe zmiany stanowią realizację zobowiązań wynikających z tzw. kamieni milowych unijnego planu odbudowy, których implementacja nie została uprzednio przeprowadzona w wymaganym terminie. Autor jednoznacznie pozytywnie ocenia zgodność projektu z zasadami poprawnej legislacji oraz przepisami Konstytucji RP. Jednocześnie podkreśla konieczność doprecyzowania regulacji dotyczących możliwości odstąpienia od konsultacji społecznych oraz zasad skracania procedury ustawodawczej celem uniknięcia ewentualnych niejasności interpretacyjnych i ryzyka ich instrumentalnego wykorzystania.

Słowa kluczowe: konsultacje społeczne, OSR (ocena skutków regulacji), kamienie milowe, partycypacja społeczna

I. Teza opinii

Opiniowany projekt uchwały nie budzi wątpliwości co do zgodności z normami aktów wyższego rzędu, a przy tym w sposób prawidłowy realizuje założone przez projektodawcę cele.

II. Analiza prawna

Przedmiotem opinii prawnej jest ocena rozwiązań zawartych w prezydialnym projekcie uchwały Sejmu RP w sprawie zmiany Regulaminu Sejmu RP¹.

Przedłożony projekt dąży do wprowadzenia zmian w ramach procesów prelegislacyjnego i legislacyjnego na etapie sejmowym. Opiniowany projekt przewiduje przede wszystkim wprowadzenie obowiązku oceny skutków regulacji [dalej: OSR] poselskich projektów sejmowych (określanie przez projektodawców „deklarowanych skutków regulacji” stosownie do projektowanego art. 34 ust. 3a Regulaminu Sejmu RP² oraz obowiązkowe kierowanie projektu przez Marszałka Sejmu do ekspertów celem sporządzenia OSR zgodnie z projektowanym art. 34 ust. 9a). Marszałek będzie mógł również kierować do oceny projekty wnoszone przez inne podmioty uprawnione (projektowany art. 34 ust. 9b Regulaminu Sejmu). Wskutek nowelizacji art. 51, art. 37 ust. 4 i art. 44 ust. 3 Regulaminu Sejmu postępowanie z projektami ustaw i uchwał będzie mogło zostać skrócone (poprzez skrócenie terminów lub skierowanie projektu do kolejnego czytania z pominięciem komisji) jedynie za zgodą

¹ Przedstawiony przez Prezydium Sejmu projekt uchwały w sprawie zmiany Regulaminu Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 maja 2024 r., druk nr 389, <<https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/druk.xsp?nr=389>>, dostęp 15 VI 2024.

² Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, tekst jedn. M.P. z 2022 r. poz. 990, ze zm. [dalej: Regulamin Sejmu].

Sejmu RP wyrażoną bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów lub za zgodą komisji wyrażoną bezwzględną większością głosów. W podobny sposób zostanie ograniczona możliwość skracania terminu rozpatrzenia sprawozdania komisji (art. 54 ust. 5 Regulaminu Sejmu) oraz rozpatrzenia uchwały Senatu RP odrzucającej ustawę albo zawierającej poprawkę (art. 54 ust. 8). Opiniowany projekt zakłada również wprowadzenie obowiązku uzasadniania zgłaszanych poprawek (zarówno w fazie komisyjnej, jak i w toku drugiego czytania). Przewidziano ponadto obowiązek zarządzenia przez Marszałka Sejmu przed skierowaniem projektu ustawy do pierwszego czytania udostępnienia go w Systemie Informacyjnym Sejmu w celu przeprowadzenia konsultacji społecznych przy zakreśleniu 30-dniowego terminu zgłaszania uwag przez zainteresowanych; w uzasadnionych wypadkach Marszałek Sejmu będzie mógł odstąpić od przeprowadzania konsultacji albo przyjąć dla nich inny termin, upubliczniając powody swojej decyzji; szczegółowy sposób prowadzenia konsultacji ma określić Prezydium Sejmu (projektowany art. 34a). Opiniowana uchwała ma wejść w życie w terminie 14 dni od dnia ogłoszenia z wyjątkiem przepisów dotyczących kierowania projektów do OSR (projektowany art. 34 ust. 9a i 9b) i konsultacji (projektowany art. 34a), które mają wejść w życie z dniem 30 września 2024 r.

W uzasadnieniu opiniowanego projektu wskazano, że nowelizacja jest związana z potrzebą realizacji tzw. kamieni milowych (reform przewidzianych w załączniku do Decyzji wykonawczej Rady zmieniającej Decyzję wykonawczą z dnia 17 czerwca 2022 r. w sprawie zatwierdzenia oceny planu odbudowy i zwiększania odporności Polski), tj. reformy opisanej w ramach komponentu F, pkt F2.1, której celem jest „przyjęcie zmiany Regulaminu Sejmu, Senatu i Rady Ministrów, którą to zmianą wprowadza się obowiązkową ocenę skutków i konsultacje publiczne w odniesieniu do projektów ustaw proponowanych przez posłów i senatorów. Reforma obejmie również ograniczenie stosowania przyspieszonych procedur do ściśle określonych i wyjątkowych przypadków”. Reforma ta miała zostać zakończona do 30 września 2022 r. Wśród celów, jakie ma realizować opiniowany projekt, wskazano przede wszystkim zwiększenie partycypacji społecznej w procesie stanowienia prawa i ograniczenie możliwości korzystania z tzw. przyspieszonych procedur ustawodawczych. Uzasadniając przyjętą *vacatio legis*, wskazano, że odroczenie wejścia w życie wybranych przepisów do końca września 2024 r. jest podyktowane koniecznością ustanowienia ram ustawowych dla projektowanej procedury konsultacji, co będzie wymagać nowelizacji Ustawy z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa³.

Oczywiste jest, że poprawna legislacja stanowi szczególnie istotną wartość konstytucyjną, przy czym zasada prawidłowej legislacji jest funkcjonalnie powiązana z zasadami pewności prawa i bezpieczeństwa prawnego oraz ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa⁴. Za ważny element procesu

³ Tekst jedn. Dz.U. z 2017 r. poz. 248.

⁴ *Vide* np. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego [dalej też: TK] z dnia 18 marca 2010 r., sygn. akt K 8/08, OTK ZU A 2010, nr 3, poz. 23; M. Chmaj, M. Urbaniak, *Komentarz do Konstytucji RP. Art. 2*,

legislacyjnego należy uznać udział strony społecznej, wyrażający się w obowiązku przeprowadzania konsultacji i uzyskiwania opinii, przy czym należy dostrzec, że dialog społeczny, będący formą komunikacji pomiędzy decydentami a społeczeństwem, również stanowi wartość konstytucyjną, przywoływaną w preambule oraz w art. 20 Konstytucji RP⁵. Kwestia obowiązku przeprowadzania konsultacji i uzyskiwania opinii w kontekście prawidłowości procedury legislacyjnej i dochowania wyrażonej w art. 7 Konstytucji RP zasady legalizmu była zresztą przedmiotem badania przez Trybunał Konstytucyjny⁶.

Należy ponadto zwrócić uwagę na liczne problemy związane z instrumentalnym traktowaniem procesu legislacyjnego, które nasiliły się w VIII i IX kadencji Sejmu RP. Pośród takich problemów wskazuje się m.in. na:

- bardzo wysokie tempo prac Sejmu RP nad projektami ustaw, co jest następstwem stosowania tzw. bajpasowania, czyli przedstawiania projektów rządowych jako poselskich, i skutkuje brakiem konieczności przeprowadzenia czasochłonnych uzgodnień międzyresortowych, konsultacji publicznych, opiniowania i przygotowywania OSR⁷;
- dodatkowe zwiększanie tempa prac Sejmu RP nad projektami poprzez korzystanie z możliwości odstąpienia od regulaminowych terminów poprzedzających czytania projektów⁸;
- wprowadzanie poprawek (tzw. wrzutek legislacyjnych) do projektów ustaw, luźno związanych albo w ogóle niezwiązanych z materią projektu, nierzadko na zaawansowanym etapie procesu legislacyjnego⁹;
- niepoprawne i niepełne prowadzenie procesu konsultacji i opiniowania projektów oraz utrudnianie uczestnictwa strony społecznej w procesie¹⁰;
- niewystarczające gwarancje uczestnictwa ekspertów i strony społecznej w procesie konsultacji i opiniowania na gruncie Regulaminu Sejmu¹¹.

Difin, Warszawa 2022, s. 142–144; M. Zubik, W. Sokolewicz, komentarz do art. 2, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, LEX, uwaga 40.

⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm. W analizowanym zakresie *vide* szerzej S. Patyra, *Konsultacje społeczne w procesie przygotowywania rządowych projektów ustaw – zarys problemu*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 497–500.

⁶ *Vide* wyroki TK z dnia: 17 marca 1998 r., sygn. akt U 23/97, OTK ZU 1998, nr 2, poz. 11; 24 czerwca 1998 r., sygn. akt K 3/98, OTK ZU 1998, nr 4, poz. 52; 18 lutego 2003 r., sygn. akt K 24/02, OTK ZU A 2003, nr 2, poz. 11 oraz 18 stycznia 2005 r., sygn. akt K 15/03, OTK ZU A 2005, nr 1, poz. 5.

⁷ G. Kopińska, *Informacje statystyczne dotyczące procesu legislacyjnego*, [w:] M. Berek *et al.*, *Polski Bezład Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023, s. 14–15 oraz *eadem*, *Najważniejsze problemy procesu legislacyjnego*, [w:] M. Berek *et al.*, *op. cit.*, s. 27–30.

⁸ *Eadem*, *Informacje...*, s. 17–18.

⁹ K. Izdebski, *(Nie)przejrzysty proces legislacyjny i (nie)udane próby jego naprawy*, [w:] M. Berek *et al.*, *op. cit.*, s. 33–35.

¹⁰ P. Frączak, *Organizacje pozarządowe jako przedmiot i podmiot w procesie stanowienia prawa w Polsce*, [w:] M. Berek *et al.*, *op. cit.*, s. 45–46.

¹¹ M. Berek, *Warunki efektywności udziału partnerów społecznych w procesie legislacyjnym*, [w:] M. Berek *et al.*, *op. cit.*, s. 64–65.

Nie są to zresztą problemy całkowicie nowe, przykładowo nieefektywność procedur opiniowania i konsultacji była już sygnalizowana w doktrynie¹².

W powyższym kontekście proponowane zmiany należy ocenić jednoznacznie pozytywnie. Projektowane przepisy zasadniczo nie budzą wątpliwości co do zgodności z zasadami poprawnej legislacji, nie wykraczają poza zakres autonomii regulaminowej Sejmu RP przyznanej mu na mocy art. 112 Konstytucji RP ani nie budzą wątpliwości co do zgodności z innymi normami wynikającymi z przepisów Konstytucji RP, w tym regulującymi procedurę ustawodawczą. Jednocześnie wyrażane w tych przepisach normy zmierzają do realizacji postawionych przez projektodawcę celów, tj. zwiększenia partycypacji społecznej w procesie stanowienia prawa. Realizują również zobowiązania na poziomie unijnym, które nie zostały dotrzymane przez poprzednią ekipę rządzącą. Ograniczenie możliwości korzystania z tzw. przyspieszonych trybów ustawodawczych powinno stworzyć rzeczywistą przestrzeń do refleksji nad projektami aktów normatywnych, a to z kolei – przyczynić się do podniesienia jakości stanowionego prawa oraz ograniczenia korzystania z ww. trybów do sytuacji rzeczywiście wyjątkowych¹³. Podobny skutek powinno wywrzeć ustanowienie obowiązku uzasadniania poprawek – będzie to istotne również dla możliwości kontroli ich dopuszczalności (co do zakresu regulowanej materii) w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego na gruncie art. 118 i 119 Konstytucji RP¹⁴. Przyjęta *vacatio legis* nie budzi wątpliwości opiniującego.

Jednocześnie opiniujący chciałby zwrócić uwagę projektodawcy na dwie kwestie.

Po pierwsze, zgodnie z projektowanym art. 34a ust. 4 Regulaminu Sejmu Marszałek Sejmu może zarządzić odstępianie od przeprowadzenia konsultacji społecznych „[w] uzasadnionych wypadkach, w szczególności jeżeli z wnioskiem w tym zakresie wystąpi wnioskodawca”. Redakcja przepisu sugeruje, jakoby sam fakt wystąpienia z wnioskiem przez wnioskodawcę mógł stanowić „uzasadniony wypadek” pozwalający Marszałkowi Sejmu na odstępianie od procedury (niezależnie od tego, jakie racje mają przemawiać za wnioskiem), chociaż wydaje się, że intencją projektodawcy było jedynie wskazanie przykładowego podmiotu, który może wystąpić z (uzasadnionym) wnioskiem. Warto rozważyć zmianę redakcji przepisu w ten sposób, aby na tle tego sformułowania nie powstawały wątpliwości, które mogłyby być instrumentalnie wykorzystane do obejścia procedury konsultacji.

Po drugie, projektowany art. 51 ust. 2 stanowi: „Skrócenie postępowania z projektami ustaw oraz uchwał następuje na uzasadniony wniosek”. Przepis nie precyzuje, kto taki wniosek może złożyć (poseł, grupa posłów, reprezentant projektodawcy?)

¹² P. Kędziora, *Procedura przygotowania projektu ustawy. Postępowanie ustawodawcze na etapie sejmowym. Niezbędne uzgodnienia – obowiązki konsultacyjne*, [w:] *Zarys metodyki pracy legislatora. Ustawy – akty wykonawcze – prawo miejscowe*, red. A. Malinowski, LexisNexis Polska, Warszawa 2009, LEX.

¹³ Tym bardziej że w dotychczasowej praktyce sejmowej tryby te bywały nadużywane – *confer* szerzej P. Chybalski, komentarz do art. 51, [w:] *Komentarz do Regulaminu Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Szmyt, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2018, s. 334–336 i 339–340.

¹⁴ *Vide* wyroki TK z dnia: 24 czerwca 1998 r., sygn. akt K 3/98, OTK ZU 1998, nr 4, poz. 52; 24 marca 2004 r., sygn. akt K 37/03, OTK ZU A 2004, nr 3, poz. 21; 21 grudnia 2005 r., sygn. akt K 45/05, OTK ZU A 2005, nr 11, poz. 140 oraz 24 marca 2009 r., sygn. akt K 53/07, OTK ZU A 2009, nr 3, poz. 27.

oraz jaki ten wniosek ma charakter (formalny, inny?). Należy zasygnalizować, że w odniesieniu do obecnego brzmienia art. 51 Regulaminu Sejmu podkreśla się, iż „trudno teoretycznie ustalić prawny charakter inicjatywy zastosowania którejs z możliwości proceduralnych przewidzianych w art. 51 [...]. W obecnym stanie prawnym nie ulega wątpliwości, że tryb zgłaszania wniosków formalnych nie może być tu właściwy, gdyż w zawierającym zasadniczy katalog tych wniosków art. 184 ust. 3 regulaminu nie wspomina się o możliwościach proceduralnych przewidzianych w art. 51”¹⁵. Cytowany autor, rozważając możliwość zgłoszenia przez posła wniosku o zastosowanie procedury określonej w tym przepisie, wskazuje, że uznanie dopuszczalności takiego działania „prowadziłoby do dość zaskakującej konkluzji, iż poza sferą wniosków formalnych oraz sprostowań posłowie upoważnieni są do występowania poza porządkiem dziennym w celu zgłoszenia przewidzianych w regulaminie «wniosków proceduralnych», których przykład stanowiłyby analizowane rozwiązania”¹⁶. W tym kontekście wydaje się potrzebne doprecyzowanie projektowanego art. 51 ust. 2 (i, być może, nowelizacja art. 184 ust. 1 Regulaminu Sejmu) w celu rozstrzygnięcia zasygnalizowanego problemu.

III. Konkluzje

1. Projektowane zmiany Regulaminu Sejmu nie budzą wątpliwości co do zgodności z normami wyrażonymi w Konstytucji RP i mieszczą się w granicach autonomii regulaminowej Sejmu RP. Nie budzą również wątpliwości co do zgodności z zasadami prawidłowej legislacji.

2. Proponowane zmiany pozostają w zgodzie z zadeklarowanymi przez projektodawcę celami regulacji. Zmiany polegające na zwiększeniu partycypacji społecznej w procesie stanowienia prawa, obowiązków w zakresie uzasadniania projektów i zgłaszanych poprawek oraz na ograniczeniu możliwości korzystania z tzw. przyspieszonych ścieżek ustawodawczych powinny przyczynić się do poprawy jakości stanowionego prawa.

3. Opiniujący poddaje pod rozwagę doprecyzowanie treści projektowanych art. 34a ust. 4 i art. 51 ust. 2 Regulaminu Sejmu w celu uniknięcia możliwych wątpliwości interpretacyjnych w przyszłości.

Bibliografia

Źródła

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm.
Przedstawiony przez Prezydium Sejmu projekt uchwały w sprawie zmiany Regulaminu Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 maja 2024 r., druk nr 389, <<https://www.sejm.gov.pl/sejm10.nsf/druk.xsp?nr=389>>.

¹⁵ P. Chybalski, *op. cit.*

¹⁶ *Ibidem.*

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, tekst jedn. M.P. z 2022 r. poz. 990, ze zm.

Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa, tekst jedn. Dz.U. z 2017 r. poz. 248.

Wyrok TK z dnia 17 marca 1998 r., sygn. akt U 23/97, OTK ZU 1998, nr 2, poz. 11.

Wyrok TK z dnia 24 czerwca 1998 r., sygn. akt K 3/98, OTK ZU 1998, nr 4, poz. 52.

Wyrok TK z dnia 18 lutego 2003 r., sygn. akt K 24/02, OTK ZU A 2003, nr 2, poz. 11.

Wyrok TK z dnia 24 marca 2004 r., sygn. akt K 37/03, OTK ZU A 2004, nr 3, poz. 21.

Wyrok TK z dnia 18 stycznia 2005 r., sygn. akt K 15/03, OTK ZU A 2005, nr 1, poz. 5.

Wyrok TK z dnia 21 grudnia 2005 r., sygn. akt K 45/05, OTK ZU A 2005, nr 11, poz. 140.

Wyrok TK z dnia 24 marca 2009 r., sygn. akt K 53/07, OTK ZU A 2009, nr 3, poz. 27.

Wyrok TK z dnia 18 marca 2010 r., sygn. akt K 8/08, OTK ZU A 2010, nr 3, poz. 23.

Piśmiennictwo

Berek M., *Warunki efektywności udziału partnerów społecznych w procesie legislacyjnym*, [w:] M. Berek et al., *Polski BezŁad Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023.

Chmaj M., Urbaniak M., *Komentarz do Konstytucji RP. Art. 2*, Difin, Warszawa 2022.

Chybalski P., komentarz do art. 51, [w:] *Komentarz do Regulaminu Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, red. A. Szmyt, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2018.

Frączak P., *Organizacje pozarządowe jako przedmiot i podmiot w procesie stanowienia prawa w Polsce*, [w:] M. Berek et al., *Polski BezŁad Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023.

Izdebski K., *(Nie)przejrzysty proces legislacyjny i (nie)udane próby jego naprawy*, [w:] M. Berek et al., *Polski BezŁad Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023.

Kędziora P., *Procedura przygotowania projektu ustawy. Postępowanie ustawodawcze na etapie sejmowym. Niezbędne uzgodnienia – obowiązki konsultacyjne*, [w:] *Zarys metodyki pracy legislatora. Ustawy – akty wykonawcze – prawo miejscowe*, red. A. Malinowski, LexisNexis Polska, Warszawa 2009, LEX.

Kopińska G., *Informacje statystyczne dotyczące procesu legislacyjnego*, [w:] M. Berek et al., *Polski BezŁad Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023.

Kopińska G., *Najważniejsze problemy procesu legislacyjnego*, [w:] M. Berek et al., *Polski BezŁad Legislacyjny. Raport Obywatelskiego Forum Legislacji z prac IX kadencji Sejmu*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2023.

Patyra S., *Konsultacje społeczne w procesie przygotowywania rządowych projektów ustaw – zarys problemu*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2014, nr 22.

Zubik M., Sokolewicz W., komentarz do art. 2, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, red. L. Garlicki, M. Zubik, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016, LEX.